

<http://dx.doi.org/10.18778/1644-857X.15.02.16>

Wołodymyr Baran, Wasyl Tokars'kyj, „Zaczystka”: polityczni represiji w zachidnych obłastach Ukrainy 1939–1941, Lwiv 2014, ss. 455.

Profesor Wołodymyr Kindratowycz Baran (ur. 1956) i dr Wasyl Wasylowycz Tokars'kyj (ur. 1968) stworzyli autorski duet, który wspólnie wydał nie tylko recenzowaną tu pracę, lecz wcześniej także inną książkę, dotyczącą dziejów zachodnich obwodów Ukraińskiej SRR w latach 1939–1941¹. Obaj badacze pracują obecnie na Wydziale Historycznym Wschodnioeuropejskiego Uniwersytetu Narodowego im. Łesi Ukrainki w Łucku. Profesor W. Baran – kierownik tamtejszej Katedry Nowożytnej i Najnowszej Historii Ukrainy – jest znanym i cenionym Autorem² oraz Współautorem³ wielu podręczników historii i syntez dziejów Ukrainy XX w. Uczestniczył też w przygotowaniu wydawnictw źródłowych, w tym pozycji o fundamentalnym znaczeniu poznawczym⁴. Czytelnicy znają go również

¹ W. Baran, W. Tokars'kyj, *Ukrajina: zachidny zemli 1939–1941*, Lwiv 2009, ss. 446, 2 nlb.

² *Ukrajina pisma Stalina. Narys istoriji 1953–1985 rr.*, Lwiv 1992; *Ukrajina 1950–1960-ch rr.: ewolucija totalitarnoji systemy*, Lwiv 1996; *Ukrajina: nowitnia istorija (1945–1991 rr.)*, Lwiv 2003; *Istorija Ukrainy 1945–1953 rr.*, Lwiv 2005.

³ *Istorija Ukrainy*, Lwiv 1996; 2. wyd., zi zmin., Lwiv 1998; 3. wyd., pererob. i dop., Lwiv 2002; *Istorija Ukrainy*, Keriwnyk awt. kol. Ju. Zajcew, 2-e wyd. zi zminamy, Lwiv 1998; *Ukrajina kriz' wiky*, w 15 t., t. III (*Dawni słowiany*), b.m.w. 1998; t. XIII (*Ukrajina w umowach systemnoji kryzy [1946–1980-i rr.]*), Kyjiw 1999; *Istorija Ukrainy*, Keriwnyk awt. kol. Ju. Zajcew, 3-e wyd. pereroblene i dopownene, Lwiv 2002; *Ukrajina: polityczna istorija. XX – poczatok XXI stolittia*, Kyjiw 2007; *Polityczna istorija Ukrainy. XX stolittia*, t. VI (*Wid totalitaryzmu do demokracji [1945–2002]*), Kyjiw 2003; *Istorija Ukrainy*, Keriwnyk awt. kol. Ju. Zajcew, 4-e wyd. pereroblene i dopownene, Lwiv 2003; *Istorija ukrajins'koho selanstwa*, t. II, Kyjiw 2006; *Ekonomiczna istorija Ukrainy: Istoryko-ekonomiczne doslidzennia w 2 t.*, t. I, Kyjiw 2011.

⁴ *Pekuczka prawda istoriji: dokumenty HDA SB Ukrainy pro dijalnist' radians'kich orhaniw derżawnoji bezpeky u 1939–1941 rr.*, [w:] *Radians'ki orhany derżawnoji bezpeky u 1939 – czerwni 1941 r. Dokumenty HDA SBU Ukrainy*, Kyjiw 2009; *Radians'ki orhany derżawnoji bezpeky u 1939 – czerwni 1941 r. Dokumenty HDA SB Ukrainy. Soviet state security agencies in 1939 – June 1941. Documents of special state archive of security service of Ukraine*, Uporiadnyky: W. Danylenko, S. Kokin, wyd. 2-he, pererobl., cz. 1–2, Kyjiw 2013.

z publikacji w języku polskim⁵, w których porusza kwestie żywo nas interesujące, bo dotyczące radzieckiej okupacji wschodnich ziem II Rzeczypospolitej w pierwszych latach II wojny światowej.

Problematyka ta stała się także przedmiotem badań naukowych W. Tokarskiego – absolwenta Wydziału Historycznego Wołyńskiego Uniwersytetu Państwowego im. Łesi Ukrainki. Obronił on niedawno rozprawę kandydacką właśnie na temat represji politycznych w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939–1941⁶.

Jego wspólna z prof. Baranem książka, wydana przez Instytut Ukrainoznawstwa Narodowej Akademii Nauk Ukrainy, składa się ze wstępu, pięciu rozdziałów, wniosków i bibliografii. Całość uzupełniają wykaz skrótów oraz indeks nazwisk.

W krótkim *Wstępie* Autorzy podkreślali aktualność podjętej tematyki i wagę badania problemu represji politycznych jako całościowego zjawiska społecznego – nieodłącznej części składowej radzieckiego totalitaryzmu. Wskazali na potrzebę kompleksowej analizy systemu represji politycznych oraz ustalenia ogólnych i specyficznych cech represyjnej działalności reżimu stalinowskiego w zachodnim regionie Ukrainy w początkowym okresie II wojny światowej. Podkreślili konieczność wykorzystania dostępu do ogromnego materiału źródłowego, w pierwszej kolejności do nie tak dawno odtajnionych dokumentów archiwalnych organów bezpieczeństwa państwowego.

Ramy chronologiczne książki wyznaczają z jednej strony „**wkroczenie** Armii Czerwonej na terytorium wschodnich województw Polski”, z drugiej – „początek **agresji** nazistowskich Niemiec przeciwko Związkowi Radzieckiemu” (s. 10). Natomiast zakres terytorialny opracowania obejmuje „zachodnioukraińskie ziemie, przyłączone do ZSRR i włączone w skład USRR w 1939 roku”, czyli obwody: drohobycycki, lwowski, rówieński, stanisławski, tarnopolski i wołyński (s. 10).

---

⁵ *Dziesięć lat wolności. Rozmowa polskich i ukraińskich historyków*, „Kresy. Kwartalnik Literacki” 2001, nr 3 (47), s. 162–164; *Zachodnia Ukraina – początek sowietyzacji (wrzesień-grudzień 1939 roku). Spojrzenie historyka ukraińskiego*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2011, [nr] 2, s. 383–409; *Przekształcenia ekonomiczne na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1941*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2012, [nr] 1, s. 477–494; *Technologia represji politycznych NKWD w latach 1939–1941*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, [nr] 1, s. 267–292.

⁶ W.W. Tokars’kyj, *Polityczni represiji w zachidnych oblastiach Ukrajinu u 1939–1941 rr.*: awtoreferat dysertacji na zdobuttia naukowoho stupenia kandydata istorycznych nauk, Łuc’k 2011.

Rozdział I (s. 11–42) zawiera skrótowy przegląd historiografii problemu represji politycznych w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939–1941 oraz źródeł. Trafnie zauważono, że tytułowa tematyka była przedmiotem zainteresowania głównie zagranicznych badaczy, w tym zachodniej ukraińskiej diaspory. Wychodząc z założenia, że dotychczasowy dorobek ma różną wartość, omówienie historiografii podzielono na kilka podstawowych grup: radziecką, współczesną ukraińską oraz zagraniczną. Wzmiankując o radzieckiej (rosyjsko- i ukraińskojęzycznej), charakteryzującej się jednostronnym ideologicznym podejściem do analizy wydarzeń politycznych, słusznie napisano, że traktowała ona wspomniany okres wyłącznie z partyjno-politycznych pozycji, koncentrując uwagę na zjawiskach i procesach, które uważała za osiągnięcia socjalizmu. Pierwsze prace na ten temat, mające charakter propagandowy i publicystyczny, ukazały się już jesienią 1939 r. Zarówno one, jak i następne traktowały „polską kampanię wojenną” Armii Czerwonej jako „wyzwolenczy pochód”, jako „przywrócenie historycznej sprawiedliwości”, jako obronę „braci jednej krwi”, jakoby porzuconych na pastwę losu przez polski rząd. Autorzy krytycznie odnieśli się także do powojennych publikacji radzieckich, w których – z woli politycznego kierownictwa kraju – starano się uniewinnić i „wybielać” reżim stalinowski za sojusz z Hitlerem, w których pisano o „socjalistycznych przekształceniach” w różnych sferach życia, eksponowano walkę z „wrogami narodu”, zwłaszcza z „burżuazyjnymi nacjonalistami”. Publikacje te bazowały na marksistowskiej metodologii. Celowo unikały podejmowania skomplikowanych problemów procesu sowietyzacji, zwłaszcza zaś zagadnień represji politycznych.

Dopiero gorbaczowska *pieriestrojka* zapoczątkowała stopniowy przełom w radzieckiej historiografii. Przejawiało się to m.in. w podejmowaniu trudnych problemów badawczych, w wykorzystywaniu wcześniej niedostępnych źródeł archiwalnych, w poszukiwaniu bardziej obiektywnego obrazu przeszłości. Ówczesne publikacje poruszały już szereg nietypowych zagadnień, jak np. łamanie zasad radzieckiego wymiaru sprawiedliwości, woluntaryzm, liczne represyjne działania władz.

Kolejną grupę omawianych prac stanowią współczesne ukraińskie, powstałe już w warunkach narodowej niepodległości, kiedy zniesiono cenzurę, rozpadł się ZSRR, a nauka pozbyła się marksizmu i zlikwidowała partyjne podejście do analizy zjawisk społecznych. Podjęte zostały, wcześniej zakazane przez władzę i przemilczane,

tematy, zwłaszcza dotyczące represji politycznych. Do obiegu naukowego stopniowo trafiały odtajniane dokumenty organów partyjnych i administracyjnych, a także służb specjalnych. Badacze, pisząc o sowietyzacji zachodnich obwodów Ukraińskiej SRR, wskazywali na negatywne zjawiska, jakie tam zachodziły, w tym na przestępstwa reżimu stalinowskiego.

Choć ukazało się szereg nowych, wartościowych opracowań dotyczących dziejów Ukrainy radzieckiej, w których podejmowano m.in. zagadnienie systemu represji i działalności organów NKWD-NKGB, to w odniesieniu do zachodnich obwodów tej republiki zaledwie ich dotyczyło, przytaczając tradycyjne przykłady. Jednakże z czasem, już w XXI w., kolejni badacze ukraińscy odsłaniali poszczególne aspekty „z historii przyłączenia zachodnich ziem Ukrainy do ZSRR” (s. 18). Dotyczy to także stalinowskich represji, funkcjonowania organów bezpieczeństwa państwowego i walki politycznej na wspomnianym obszarze w latach 1939–1941.

Ten przegląd dorobku historiografii ukraińskiej doprowadził Autorów recenzowanej książki do stwierdzenia, że wciąż brakuje „specjalnego, kompleksowego opracowania, poświęconego [...] represjom politycznym reżimu stalinowskiego w zachodnich obwodach Ukrainy w latach 1939–1941 jako całościowemu zjawisku” (s. 20).

Odnosząc się do dorobku historiografii zagranicznej, zwrócili oni uwagę w pierwszej kolejności na istotne dokonania ukraińskiej diaspory. Ta bowiem zajmowała się przede wszystkim badaniami represji politycznych, przymusowych przekształceń społecznych i dziejów ruchu narodowowyzwoleńczego na zachodnich ziemiach Ukrainy.

Natomiast współczesna historiografia rosyjska budzi, zdaniem Autorów, dość sprzeczne i niejednoznaczne oceny. Wprawdzie w latach dziewięćdziesiątych XX w. w Rosji wiele napisano o terrorku stalinowskim, wykorzystując obszerną, odtajnioną bazę źródłową, jednakże w ostatnim okresie w konserwatywnym środowisku naukowym wyraźnie dostrzegalna jest tendencja do rehabilitacji kierownictwa stalinowskiego, a nawet do negowania faktu masowych represji („propagandowy »proradziecki rewizjonizm«” – s. 22).

W odniesieniu do spraw stosunków polsko-radzieckich odnotowane zostały prace Natalii Lebediewej, Walentyny Parsadanowej, Olega Czubarjana, Anatolija Jabłokowa, Inessy Jaźborowskiej, Olega Gorłanowa, Arsenija Rogińskiego, Aleksandra Gurjanowa i S. Filippowa.

Autorom recenzowanej książki znane są także opracowania polskich historyków zajmujących się badaniami sowietyzacji zaanektowanych ziem wschodnich II Rzeczypospolitej w latach 1939–1941. Pokróćce odnieśli się oni również do ogólnych prac zachodnich badaczy na temat epoki stalinowskiej. Z wysoką oceną spotkała się książka amerykańskiego historyka Timothy’ego Snydera *Skrwawione ziemie. Europa między Hitlerem a Stalinem*, w której przedstawił on m.in. różne aspekty represyjnej polityki dwóch dyktatorów.

Do podjęcia tytułowej problematyki skłoniła Barana i Tokarskiego nie tylko ocena dotychczasowego dorobku rodzimej i zagranicznej historiografii, lecz przede wszystkim szansa wykorzystania nowych, wcześniej niedostępnych, dokumentów i materiałów. Uznali bowiem, że stwarza to im możliwość poszerzenia merytorycznego zakresu badań i głębszego wniknięcia w istotę wydarzeń i procesów.

W drugiej części rozdziału I stosunkowo dużo miejsca poświęcili omówieniu bazy źródłowej pracy. Rzeczywiście budzi ona respekt i uznanie. Autorzy wykorzystali bowiem zarówno zasoby państwowych archiwów Ukrainy i Federacji Rosyjskiej, jak i liczne publikacje źródłowe (ukraińskie, rosyjskie, polskie) oraz literaturę przedmiotu, wspomnienia i wydawnictwa periodyczne. Wykaz bibliograficzny publikacji liczy ponad 44 strony (!). Jednakże lektura tej książki przekonuje, że jej nowatorskie ustalenia to efekt wykorzystania przede wszystkim niepublikowanych materiałów archiwalnych. Autorzy przeprowadzili bowiem kwerendy źródłowe w następujących placówkach: w Resortowym Państwowym Archiwum Służby Bezpieczeństwa Ukrainy, Centralnym Państwowym Archiwum Organizacji Obywatelskich Ukrainy, Centralnym Archiwum Państwowym Najwyższych Organów Władzy i Administracji, Centralnym Państwowym Archiwum Historycznym Ukrainy (Lwów), Resortowym Państwowym Archiwum Ministerstwa Spraw Wewnętrznych Ukrainy, państwowych archiwach Obwodu Wołyńskiego, Obwodu Rówieńskiego, Obwodu Lwowskiego, Archiwum Zarządu Służby Bezpieczeństwa Ukrainy w Obwodzie Wołyńskim, w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historii Społeczno-Politycznej, Państwowym Archiwum Federacji Rosyjskiej oraz w Rosyjskim Państwowym Archiwum Historii Najnowszej. Sięgnęli w nich m.in. po spuściznę Komitetu Centralnego Wszechzwiązkowej Komunistycznej Partii (bolszewików) oraz Komunistycznej Partii (bolszewików) Ukrainy (protokoły posiedzeń Biura Politycznego), Rady Najwyższej Ukraińskiej SRR i Rady Komisarzy Ludowych Ukraińskiej SRR,

Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Ukrainy, zarządów tymczasowych Łucka, Równego i Lwowa. Wyjątkową wartość poznawczą mają materiały organów bezpieczeństwa państwowego (dokumenty normatywne, sprawozdania, statystyka, akta spraw karnych) oraz spraw wewnętrznych (rozkazy i rozporządzenia, instrukcje, dokumenty operacyjne; archiwalia na temat: losów jeńców wojennych, walki z ukraińską i polską konspiracją, przygotowań i przeprowadzenia akcji deportacyjnych, aresztowań i rewizji, ruchu uwięzionych).

Rozdział II został poświęcony omówieniu procesu ustanowienia władzy radzieckiej. W sytuacji, kiedy na ten temat powstało już wiele opracowań (patrz: bibliografia), Autorzy recenzowanej książki słusznie ograniczyli się do skrótowego ujęcia problemu. Wychodząc od przypomnienia ustaleń paktu Ribbentrop–Mołotow, przedstawili historyczne, tragiczne następstwa tamtej znowy: przebieg inwazji na Polskę najpierw wojsk III Rzeszy, a następnie ZSRR. Co ważne, wtargnięcie Armii Czerwonej jednoznacznie nazywają agresją (s. 50). Stosunkowo dużo miejsca poświęcili początkowemu okresowi pobytu polskich jeńców wojennych w niewoli radzieckiej.

Kolejna część rozdziału dotyczy procesu instalowania nowej władzy na zdobytym terytorium (tworzenie zarządów tymczasowych w miastach i komitetów chłopskich na wsiach), co zarazem oznaczało zapoczątkowanie tam radykalnych zmian polityczno-ideologicznych, społeczno-ekonomicznych i kulturalnych. Autorzy trafnie wskazali na pierwszoplanową, inicjatywną rolę w tej akcji partii komunistycznej – Biura Politycznego KC WKP(b) i partyjnych pełnomocników w terenie, wspomaganych wszędzie przez funkcjonariuszy NKWD i armię. Opisali także strukturę organizacyjną i skład społeczny komisarycznych władz, wzmiankując o sytuacji osób dotychczas pracujących w zlikwidowanych ogniwach polskiej administracji. Wskazali, że w złamaniu politycznych struktur państwa polskiego zasadniczą rolę odegrało ogłoszenie i wyegzekwowanie zakazu istnienia partii i organizacji społecznych, a także zamknięcie gazet i wydawnictw oraz wprowadzenie ostrej cenzury. W ten sposób definitywnie uporano się z „burżuazyjną wolnością słowa” i wprowadzono zasady tzw. demokracji socjalistycznej (s. 65). Dotychczasowych liderów życia politycznego i społecznego poddano prześladowaniom, a ludzie oddelegowani ze wschodu stworzyli podstawy radzieckiego systemu partyjno-politycznego. Rewolucyjne zmiany wprowadzali, stosując represje i przemoc. Metodami charakterystycznymi dla „dyktatury proletariatu bezkompromisowo

zwalczali burżuazyjne elementy”. W celu „legitymizacji” swojej władzy zarządzili „wybory” do Zgromadzenia Ludowego Zachodniej Ukrainy. Owo „przedstawicielstwo” uchwaliło, zgodnie z poleceniami Kremla, deklarację o proklamowaniu władzy radzieckiej, prośbę do Rady Najwyższej ZSRR o przyjęcie Zachodniej Ukrainy w skład ZSRR i włączenie jej do Ukrainy, deklaracje o konfiskacie dużej własności ziemskiej oraz o nacjonalizacji banków i wielkiego przemysłu. Formalne przyłączenie do ZSRR wschodnich ziem II RP dokonało się w listopadzie 1939 r. na V Nadzwyczajnej Sesji Rady Najwyższej ZSRR i III Nadzwyczajnej Sesji Rady Najwyższej Ukraińskiej SRR. Tym samym usankcjonowano „prawnie” aneksję części terytorium Polski. Pozwoliło to na przyspieszenie tam procesu sowietyzacji wszystkich sfer życia i unifikacji z ZSRR. Należy dodać, że zabrakło w tym miejscu informacji o stanowisku polskich władz na obczyźnie wobec agresji ze strony sąsiadów oraz wobec rozbioru przez nich terytorium II Rzeczypospolitej.

Dalsze rozważania Autorów dotyczą nowego podziału administracyjnego na zaanektowanym obszarze, zainstalowania tam struktur władz partyjnych i wykonawczych (zalew kadr ze wschodu), narzucenia mieszkańcom obywatelstwa ZSRR, wprowadzenia systemu paszportowego oraz „wyborów” uzupełniających do rad najwyższych. Ciekawymi wątkami są: kwestia wzajemnej wymiany ludności po ustaleniu granicy między III Rzeszą i ZSRR, a także stosunek mieszkańców (różnych nacji) do „pochodu Armii Czerwonej w Polsce” (s. 80–82), co jednak powinno znaleźć się we wcześniejszych partiach książki.

Za wyjątkowo interesujący i bardzo ważny poznawczo uważam rozdział III. Został on w całości poświęcony problematyce zainstalowania i funkcjonowania struktur systemu represji, czyli terenowych organów NKWD oraz wymiaru „sprawiedliwości” na zaanektowanych przez Sowietów w końcu 1939 r. ziemiach Wołynia i Galicji Wschodniej. Opis procesu tworzenia tam (a w późniejszym czasie reorganizacji) ogniw resortu spraw wewnętrznych słusznie rozpoczęto od przypomnienia rozkazu Ławrientija Berii z 8 września 1939 r., na mocy którego powstały grupy operacyjno-czekistowskie NKWD. Posuwając się za Armią Czerwoną, odegrały one następnie zasadniczą rolę w likwidacji wszelkich struktur władzy we wschodniej Polsce i zastąpieniu ich od razu nowymi. Zajmowały najważniejsze obiekty, tworzyły podwaliny przyszłego aparatu przymusu, eliminowały przeciwników politycznych. O ich przygotowaniach do

inwazji na Polskę oraz o organizacyjno-represyjnej działalności we wrześniu 1939 r. czytelnik jest szczegółowo i kompetentnie zapoznany właśnie tutaj.

Drugą część rozdziału III Autorzy poświęcili na omówienie sądowych i pozasądowych rozpraw (s. 108–148). Wątek ten poprzedzili uwagami o rozwoju sądownictwa radzieckiego, wskazując, że władza bolszewicka początkowo traktowała prawo jako przeżytek historii, by następnie uznać je za podstawowe narzędzie realizowania woli klasy rządzącej, czyli partii komunistycznej i państwa proletariackiego, wykorzystać, aby utrwalić nowy system. Radzieckie prawo miało bowiem wzmacniać dyktaturę proletariatu, służyć zdławieniu wrogów ludu, być skierowane przeciwko wyzyskowi i wyzyskiwaczom. W tym celu wprowadzono zasadę klasowego, partyjnego, politycznego podejścia w postępowaniu wobec tychże wrogów, co bardzo źle wróżyło. Taki represyjny aspekt funkcjonowania systemu prawnego określał termin „polityczny wymiar sprawiedliwości”. Tworzyły go organy państwa, które zajmowały się ujawnianiem, poszukiwaniem, zatrzymaniem i śledztwem wobec politycznych „przestępców” i ich karaniem (służby operacyjne NKWD i NKGB, trybunały wojenne, Izba Wojskowa Sądu Najwyższego ZSRR, kolegia specjalne sądów republikańskich i obwodowych, prokuratura, instytucje wykonujące wyroki, a także organy pozasądowe). Co bardzo ważne, system ten charakteryzowało to, że kierował się nie tylko obowiązującym prawem i aktami normatywnymi, lecz także dyrektywami politycznymi, uchwałami partii, a nawet osobistymi poleceniami partyjnych przywódców. Stalinowski reżim usytuował ten system poza jakąkolwiek kontrolą społeczną, uczynił go posłusznym narzędziem walki rządzących z wszelką opozycją i z przejawami nielojalności wobec nich.

Taki właśnie represyjny system został przeniesiony na tereny wschodniej Polski we wrześniu 1939 r. – z rozpoczęciem inwazji Armii Czerwonej. Już w początkowej części rozważań na ten temat Autorzy posłużyli się przykładami ówczesnych rozpraw czerwo-noarmistów (*politruków*) – bez śledztwa i sądu – nad miejscową ludnością, w tym nad policjantami oraz prokuratorami („element kontrrewolucyjny”), ale też nad jeńcami, urzędnikami państwowymi i „podejrzanymi zatrzymanymi”, i opisali reakcje zwierzchników na te zbrodnie. Podali przypadki rozpraw trybunałów wojennych – bez udziału prokuratora, obrońcy i świadków. A Biuro Polityczne KC WKP(b), nie mając ku temu żadnych kompetencji, upoważniło

3 października 1939 r. rady wojenne frontów Ukraińskiego i Białoruskiego do zatwierdzania wyroków trybunałów wojennych (aż do kary śmierci) za „przestępstwa kontrrewolucyjne” osób cywilnych i wojskowych polskiej armii.

W listopadzie–grudniu 1939 r. spośród kadr oddelegowanych przez partię ze wschodu mianowano część przewodniczących na nowo tworzonych sądów oraz prokuratorów wojewódzkich (obwodowych), powiatowych i miejskich.

W literaturze przedmiotu kwestie działalności sądownictwa w latach 1939–1941 na zaanektowanym przez ZSRR obszarze były dotychczas zaledwie wzmiankowane. Dlatego recenzowane opracowanie ma w tym względzie charakter nowatorski. Powstało dzięki wykorzystaniu kapitalnej wartości materiałów archiwalnych. Mam tu na uwadze zwłaszcza źródła wytworzone przez kierownictwo partii komunistycznej i szefostwo służb bezpieczeństwa oraz dokumentację ściśle prawną – zapisy kodeksu karnego. Autorów zajęła zarówno nowa struktura, zadania, obsada personalna (kompetencje zawodowe, wykształcenie, skład narodowościowy, kultura osobista, usunięcie kadr z okresu II RP), zarobki, jak i praktyka funkcjonowania wymiaru „sprawiedliwości”, w tym jego bezwzględna dyspozycyjność wobec politycznych decydentów i służbowych zwierzchników, realizowanie ich zaleceń w sprawie zaostrenia kar. Ciekawym wątkiem są również rozważania o ogromnej roli pozasądowego ciała – Kolegium Specjalnego przy NKWD ZSRR – w stosowaniu politycznych represji.

Za cenne i wymowne uważam też dane statystyczne dotyczące rozmiarów represji, choć są one jedynie fragmentaryczne (z powodu niepełnego dostępu do źródeł).

Ostatnia część rozdziału III dotyczy treści i metod działania służb specjalnych. Autorzy cofnęli narrację do lipca 1934 r., by przedstawić strukturę (i późniejszą ewolucję) utworzonego wówczas NKWD ZSRR oraz aparatu terenowego tego resortu. Uwagę skupili przede wszystkim na reorganizacjach w Głównym Zarządzie Bezpieczeństwa Państwowego. Podkreślili, że po Wielkim Terrorze lat 1937–1938 w kraju panowały powszechnie atmosfera strachu i niepewności, podejrzliwość i donosicielstwo. Służby bezpieczeństwa kwalifikowały bowiem do kategorii „elementów antyradzieckich” bardzo szeroki krąg obywateli: od rzeczywistych wrogów reżimu i aktywnych uczestników ruchu antybolszewickiego po „potencjalnych zdrajców”. W polu zainteresowania tych służb znaleźli się m.in.

„społecznie obce elementy”, osoby niepracujące, duchowni, rodziny „wrogów ludu”, związani z poprzednim ustrojem, „burżuazyjni nacjonaści” itp. Pod pojęciem „antyradziecka postawa” organy bezpieczeństwa rozumiały wszelkie zachowania skierowane przeciwko ówczesnej władzy i systemowi ustrojowemu ZSRR (np. wydawanie wrogich ulotek, anonimy o antyradzieckiej treści, strajki pracownicze, awarie oraz katastrofy w przemyśle i transporcie – jeśli ustalono ich złowrogi zamiar, zabójstwa pracowników aparatu administracyjnego i partyjnego z powodów politycznych oraz także groźby pod jego adresem, publiczne wystąpienia z antyradzieckimi oświadczeniami, inne świadome działania na szkodę ówczesnej władzy). Dane o osobach podejrzanych (i o ich rodzinach) znalazły się w kartotekach NKWD, a resort systematycznie gromadził na ich temat kolejne materiały z różnych źródeł. Dzięki wykorzystaniu archiwaliów Autorzy odsłoniли szczegóły techniki pracy operacyjnej i zasady porządkowania pozyskanych informacji. Ciekawe ich uwagi dotyczą np. powszechnej kontroli korespondencji pocztowo-telegraficznej czy przepisów w sprawie dokonywania rewizji, przeprowadzania aresztów, wykwaterowania, konfiskaty literatury oraz innego majątku. Autorzy opisali także praktyki stosowane podczas śledztw, metody wydobywania zeznań, przygotowania aktu oskarżenia (wielokrotnie sfalszowane zarzuty) oraz warunki w więzieniach. Ogromna liczba aresztowanych sprawiała, że ich osądzenie zgodnie z przepisami wymagało zaangażowania rzeszy sędziów, prokuratorów, a przede wszystkim pochłaniało mnóstwo czasu oraz upubliczniało oskarżonych, skalę i rodzaje „przestępstw”. Problem ten rozwiązano, kierując sprawy „wrogów ludu” do Kolegium Specjalnego NKWD ZSRR. Wyrokowało ono tajnie, w pozasądowym administracyjnym trybie, radykalnie skracając wszelkie „procedury” i przyspieszając opróżnienie zatłoczonych więzień. Porządek przedkładania mu spraw regulowały odpowiednie rozkazy NKWD ZSRR i prokuratora ZSRR. Tylko w latach 1937–1938 skazało ono za „kontrewolucyjne przestępstwa” prawie 64 tys. osób, natomiast w latach 1939–1940 – kolejnych 56 tys. (większość w ramach „oczyszczania” zaanektowanych terytoriów). Autorzy podjęli też kwestię wykonywania wyroków śmierci.

W kolejnym rozdziale zajęli się problematyką zdławienia opozycji politycznej. Przypomnieli, że walkę z narodową konspiracją w zachodnich obwodach poprzedziła żmudna praca archiwalna grup operacyjno-czekistowskich, a następnie już ogień NKWD.

Wykorzystując przejęte materiały polskich służb i urzędów, zdołały one sporządzić wykazy nazwisk około 59 tys. osób (!). W spisach tych znaleźli się przede wszystkim pracownicy polskich organów wywiadu i kontrwywiadu, funkcjonariusze policji, partii politycznych i organizacji społecznych. Umożliwiło to rozpoczęcie poszukiwania ich przez służby bezpieczeństwa. Jeszcze w końcu 1939 r. uderzyły one w narodowe podziemie ukraińskie, czemu w książce poświęcono sporo miejsca. Kolejne takie operacje specjalne przeprowadzono w 1940 r. Jaki był ich przebieg, efekt, jakie konsekwencje dla OUN – szczegółowo opisali to Autorzy, ilustrując swoje wywody danymi statystycznymi. Ustalili m.in., że do maja 1941 r. ogółem aresztowano w zachodnich obwodach Ukraińskiej SRR ponad 23 tys. Ukraińców. Ale nawet ówczesny szef ukraińskiej bezpieki przyznał samokrytycznie, że planu działań „po linii OUN” nie zdołano zrealizować w pełni.

Ruch oporu przeciwko władzy radzieckiej od razu organizowali spontanicznie także Polacy⁷. Na kartach tej książki prześledzono pokrótce powstanie i losy poszczególnych struktur konspiracyjnych – mniej i bardziej znanych. Radzieckie specsłużby potrafiły stworzyć siatkę agenturalną, dzięki której przenikały głęboko do polskiego podziemia, co skutkowało aresztowaniami i rozbijaniem tajnych grup. Według danych I Wydziału Specjalnego NKWD ZSRR do maja 1941 r. uwięziono ponad 22 tys. Polaków z zachodnich obwodów Ukrainy (s. 223).

Inny front konfrontacji z Sowietami obejmował ich walkę z Kościołem. Rozpoczęła się ona od usunięcia nauczania religii w szkołach, zakazania posług duchownych w szpitalach i więzieniach, a także konfiskaty własności kościelnej i zakonnej. Ponadto zabrano kościołom uprawnienia do rejestracji ślubów, narodzin i śmierci, przekazując je urzędom stanu cywilnego. Do zwalczania wpływów różnych konfesji zaangażowano Związek Wojujących Bezbożników, a na kościoły, zakony i duchownych nałożono wysokie podatki. Funkcjonariusze służb bezpieczeństwa inwigilowali duchowieństwo, a najbardziej aktywnych politycznie jego przedstawiciele aresztowali. Autorzy podali konkretne przykłady represyjnych kroków państwa wobec tej grupy społecznej i prób werbowania spośród niej agentury. W sytuacjach jawnie bezprawnych działań

⁷ Szeroko na ten temat m.in. R. Wnuk, „*Za pierwszego Sowietą*”. *Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941)*, Warszawa 2007.

(m.in. przejmowanie kościołów, eksmitowanie księży z ich mieszkań, wysiedlanie mniszek i mnichów), które rodziły odważny publiczny protest wspólnot wiernych (s. 239–240), republikańska instancja partii komunistycznej w Kijowie interweniowała, naprawiając błędy. Zarazem jednak struktury bezpieczeństwa państwa prowadziły i wzmagaly stałą inwigilację władz diecezji poszczególnych konfesji (biskup Adolf Szelażek) oraz co bardziej aktywnych księży i popów. Z diecezji łuckiej wyjechało prawie 80 księży, chroniąc się przed prześladowaniami ze strony Sowietów. Dziesiątki innych niepokornych duchownych zostało aresztowanych, a część spośród nich zginęła w więzieniach i obozach. Autorzy przytaczyli szereg nazwisk takich represjonowanych osób oraz przyczyny ich aresztowania i „podstawy” skazania (s. 242–250). W książce odnotowano, że mimo prześladowań władza nie zdołała podważyć pozycji duchowieństwa w społeczeństwie ani odciągnąć wiernych od trwania w tradycjach wiary chrześcijańskiej.

Prezentowany rozdział kończą rozważania o ideologicznej kontroli nad społeczeństwem. Słusznie podkreślono, że walka ideologiczna stanowiła integralną część sowietyzacji. Na zajęte ziemie dostarczono aż milion portretów marksistowsko-bolszewickich wodzów i ogromną liczbę gazet radzieckich, a także skierowano ze wschodu zespoły artystyczne, pisarzy i naukowców. Niezwłocznie zlikwidowano „wrogą” prasę, zastępując ją komunistyczną, wycofano z obiegu księgarskiego i z bibliotek „burżuazyjno-nacjonalistyczną”, „szkodliwą” literaturę, a przywieziono marksistowsko-leninowską, życie kulturalno-oświatowe poddano powszechnej cenzurze politycznej. Do pracy w zachodnich obwodach oddelegowano tysiące komunistów i komsomolców. Radykalnej reorganizacji poddano system oświatowy i szkolnictwo wyższe, zadbano o „właściwy” dobór kadr pedagogicznych i wprowadzono nowe treści nauczania. Teatry, filharmonie, muzea, biblioteki, kluby, wydawnictwa włączono do systemu masowej pracy ideowo-politycznej i indoktrynacji w duchu komunistycznym.

Ukraińscy Autorzy dostrzegli, że dokonywała się ukrainizacja życia pod nową władzą, ale też zauważyli korektę (zelżenie) latem 1940 r. represyjnej polityki Józefa Stalina wobec Polaków (s. 270–274). Świadczyć o tym miały m.in. jego krytyka stosunku władz Lwowa wobec ludności polskiej, zwiększenie nakładu gazety „Czerwony Sztandar” i zgoda na kolejne tytuły polskojęzyczne, obchody 85-lecia śmierci Adama Mickiewicza czy przyjęcie polskich

literatów do Związku Pisarzy Radzieckich. Jednakże wraz z tym zagłuszano zagraniczne radiostacje (także te nadające po polsku), rozwijano sieć kin stałych i objazdowych, w których upowszechniano filmy radzieckie z określonym przesłaniem ideowym.

Konkludując, Autorzy słusznie stwierdzili, że przekształcenia z lat 1939–1941 służyły zainstalowaniu radzieckiego totalitaryzmu, ustanowieniu systemu politycznego z władzą jednej partii i panowaniem jednej ideologii. Takie państwo przejęło pełną kontrolę nad wszystkimi sferami życia społecznego.

Ostatni rozdział książki został poświęcony czterem masowym deportacjom ludności w głąb ZSRR (1940–1941). Problematyka ta doczekała się już wielu opracowań, zwłaszcza w polskiej historiografii⁸, ale Autorzy omówili ją, wykorzystując w głównej mierze materiały archiwalne – ukraińskie i rosyjskie. Dzięki temu ukazali zarówno genezę wywózek, przygotowanie każdej z nich przez NKWD, przebieg wszystkich tych operacji, jak i podali dokładne dane liczbowe dla poszczególnych obwodów. Wydaje się, że w celu zilustrowania pełni tragedii deportowanych warto było posłużyć się także ich wspomnieniami i relacjami. Ze względu na osobisty, wyjątkowy walor takich świadectw ofiar wywózek przemawiają one bardziej przekonująco niż najdokładniejsze urzędowe instrukcje, sprawozdania i statystyki.

Zamiast tradycyjnego zakończenia Autorzy zamieścili wnioski-konkluzje. Stwierdzili, że jesienią 1939 r., po wkroczeniu Armii Czerwonej na Zachodnią Ukrainę, zniszczono tam dotychczasowy system polityczny i rozpoczęto formowanie nowego. W procesie umacniania radzieckiego totalitaryzmu stosowano na wielką skalę różne formy represji. Użyto w tym celu najpierw grupy operacyjno-czekistowskie NKWD, a następnie organy NKWD, które „oczyściły” przyłączone terytorium. Skutecznie wspomagał ich w tym polityczny system wymiaru „sprawiedliwości”, działający posłusznie według wskazówek partii. Nowe władze prowadziły też walkę

⁸ Por. np. D. Boćkowski, *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943*, Warszawa 1999; S. Ciesielski, G. Hryciuk, A. Srebrakowski, *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim* [Toruń 2004]; *Deportacje Polaków z Kresów Wschodnich na Sybir*, red. C. Kucharska, Z. Popławski, Piła 2006; *Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań*, red. M. Zwolski, Warszawa–Białystok 2008; A. Głowacki, *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1998; E. Kowalska, *Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946*, Warszawa 1998.

z religią i Kościołami oraz dokonały radykalnych przemian w sferze kulturalno-oświatowej. Próbowały przejąć pełną kontrolę nad duchowym życiem mieszkańców, by ukształtować ich osobowość na modłę radziecką.

Dla polskiego czytelnika omówione opracowanie ma dużą wartość poznawczą, co zawdzięcza się wykorzystaniu w nim nowych materiałów archiwalnych. Jest zrozumiałe, że ukraińscy Autorzy ukazali tytułowe zagadnienie z punktu widzenia Ukraińców. Ich wywody są bogato udokumentowane, wyważone i obiektywne. Do tej lektury warto zachęcić nie tylko znawców przedmiotu. A my czekamy na kolejne książki obu Autorów.

ALBIN GŁOWACKI
UNIwersytet Łódzki*

Bibliografia

ŹRÓDŁA DRUKOWANE

Radians'ki orhany derżawnoji bezpeky u 1939 – czerwni 1941 r. Dokumenty HDA SB Ukrainy. Soviet state security agencies in 1939 – June 1941. Documents of special state archive of security service of Ukraine, Uporiadnyky: W. Danylenko, S. Kokin, wyd. 2-he, pererobl., cz. 1–2, Kyjiw 2013.

OPRACOWANIA

- Baran W., *Istorija Ukrainy 1945–1953 rr.*, Lwiv 2005.
- Baran W., *Przekształcenia ekonomiczne na Ukrainie Zachodniej w latach 1939–1941*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2012, [nr] 1, s. 477–494.
- Baran W., *Technologia represji politycznych NKWD w latach 1939–1941*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2014, [nr] 1, s. 267–292.
- Baran W., *Ukrajina 1950–1960-ch rr.: ewolucija totalitarnoji systemy*, Lwiv 1996.
- Baran W., *Ukrajina pisma Stalina. Narys istoriji 1953–1985 rr.*, Lwiv 1992.
- Baran W., *Ukrajina: nowitnia istorija (1945–1991 rr.)*, Lwiv 2003.
- Baran W., *Zachodnia Ukraina – początek sowietyzacji (wrzesień–grudzień 1939 roku)*. *Spojrzenie historyka ukraińskiego*, „Pamięć i Sprawiedliwość” 2011, [nr] 2, s. 383–409.
- Baran W., Danylenko W., *Pekucza prawda istoriji: dokumenty HDA SB Ukrainy pro dijalnist' radians'kich orhaniw derżawnoji bezpeky u 1939–1941 rr.*, [w:] *Radians'ki orhany derżawnoji bezpeky u 1939 – czerwni 1941 r. Dokumenty HDA SBU Ukrainy*, Kyjiw 2009, s. 5–32.

* Wydział Filozoficzno-Historyczny, Instytut Historii, Katedra Historii Polski i Świata po 1945 r.

- Baran W., Tokars'kyj W., *Ukrajina: zachidny zemli 1939–1941*, Lwiv 2009.
- Boćkowski D., *Czas nadziei. Obywatele Rzeczypospolitej Polskiej w ZSRR i opieka nad nimi placówek polskich w latach 1940–1943*, Warszawa 1999.
- Ciesielski S., Hryciuk G., Srebrakowski A., *Masowe deportacje ludności w Związku Radzieckim* [Toruń 2004].
- Deportacje Polaków z Kresów Wschodnich na Sybir*, red. C. Kucharska, Z. Popławski, Piła 2006.
- Dziesięć lat wolności. Rozmowa polskich i ukraińskich historyków*, „Kwartalnik Literacki” 2001, nr 3 (47), s. 162–164.
- Ekonomiczna istorija Ukrainy: Istoryko-ekonomiczne doslidzennia w 2 t.*, t. I, Kyjiw 2011.
- Exodus. Deportacje i migracje (wątek wschodni). Stan i perspektywy badań*, red. M. Zwolski, Warszawa–Białystok 2008.
- Głowacki A., *Sowieci wobec Polaków na ziemiach wschodnich II Rzeczypospolitej 1939–1941*, Łódź 1998.
- Istorija ukrajins'koho selanstwa*, t. II, Kyjiw 2006.
- Istorija Ukrainy*, Lwiv 1996; 2. wyd., zi zmin., Lwiv 1998; 3. wyd., pererob. i dop., Lwiv 2002.
- Istorija Ukrainy*, Keriwnyk awt. kol. Ju. Zajcew, 2-e wyd. zi zminamy, Lwiv 1998; 3-e wyd. pereroblene i dopownene, Lwiv 2002; 4-e wyd. pereroblene i dopownene, Lwiv 2003.
- Kowalska E., *Przeżyć, aby wrócić! Polscy zesłańcy lat 1940–1941 w ZSRR i ich losy do roku 1946*, Warszawa 1998.
- Polityczna istorija Ukrainy. XX stolittia*, t. VI (*Wid totalitaryzmu do demokratiji [1945–2002]*), Kyjiw 2003.
- Tokars'kyj W.W., *Polityczni represiji w zachidnych oblastiach Ukrainy u 1939–1941 rr.*: awtoreferat dysertacji na zdobuttia naukowoho stupenia kandydata istorycznych nauk, Łuc'k 2011.
- Ukrajina kriz' wiky*, t. III (*Dawni słowiany*), b.m.w. 1998.
- Ukrajina kriz' wiky*, t. XIII (*Ukrajina w umowach systemnoji kryzy [1946–1980-i rr.]*), Kyjiw 1999.
- Ukrajina: polityczna istorija. XX – poczatok XXI stolittia*, Kyjiw 2007.
- Wnuk R., *„Za pierwszego Sowietą”. Polska konspiracja na Kresach Wschodnich II Rzeczypospolitej (wrzesień 1939 – czerwiec 1941)*, Warszawa 2007.